

10. Незабитовский В. Замечания по вопросу о чиншом владении в Западных губерниях. – К., 1883.
11. Полное собрание законов Российской империи начиная с 1649 г.
12. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб., 1870.
13. Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999.
14. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978.
15. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. – СПб., 1852. – Ч. 1.
16. Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр. – К., 1989.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві
18. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий політичний огляд. – К., 1998.

Кузнець Т.В.

Польська національна меншина Уманського повіту в другій половині XIX століття

Одним з осередків компактного проживання поляків в Україні була Уманщина. За словами Данієля Бовуа, “закорінення поляків в Україні відбулося всупереч волі автохтонного населення. Десятиліття, а то й століття польський світ існував тут своєрідними острівцями” [2, 263]. Так ось, землі історичної Уманщини, що належали графській родині Потоцьких, а згодом і територія Уманського повіту в складі Київської губернії Російської держави, були одним з таких островів мешкання поляків на українському територіальному обширі. Впродовж XIX ст. польська людність Уманського повіту зазнала багатьох негативних впливів, а деякі події кардинально вплинули на чисельність та соціальний склад польського населення. Особливо різкої трансформації польської спільноти цього регіону відбувалися в другій половині XIX ст.

Доленосною подією в житті поляків у цей час стало Січневе повстання 1863 року. Саме після його придушення російський царат скасував залишки автономії Королівства і вдався до всезагальної політики русифікації та асиміляції польського населення. Ще в ході повстання російський уряд розпочав репресії проти повстанців та співчуваючих їм. Учасники повстання з Уманщини по-різному були покарані імперською владою. Зокрема, дворянин Григорій Любецький був засуджений до п'яти років примусових робіт на заводах, дворянин Іван Міхалевський за вироком суду був відправлений на поселення, дворянин Владислав Залютинський отримав адміністративне покарання, міщанин Тарас Мединський відправлений на чотири роки у солдати, дворянин Йосип Держановський покараний засланням на рудники на 12 років, дворянин В'ячеслав Казрманський сім років мав відпрацювати на заводах, а громадянин Карл Домбровський – шість років [6, 77].

Справи про конфіскацію майна учасників польського повстання розглядалися і уманським повітовим судом. Так, дворянин Уманського

повіту В'ячеслав Куржанський, що мешкав в с. Романівці, був визнаний винним і його майно було конфісковано [4, спр. 789, арк. 13]; на майно громадянина м. Умані Карла Яковича Домбровського, що проживав у Радомишльському повіті, в с. Ворсовці, рішенням суду від 9 червня 1863 року накладено секвестр [4, спр. 790, арк. 177]; помістя дворянина Київської губернії Івана Лягуна, що мешкав в с. Шарин Уманського повіту, теж було конфісковано в казну [4, спр. 790, арк. 3-4]. Переслідування продовжувалися і в наступному, 1864 році. За ст. 176 1-ї книги військового кримінального статуту майно дворянина Уманського повіту Казимира Сильвестровича Вишенського рішенням повітового суду від 31 березня 1864 р. було конфісковано в казну. В судовому вирокі вказувалось “а дабы имущество Вышенского, до конфискации, не могло быть отчуждено, передано в другие руки и обременено долгами, то на таковое, а равно и на имение родителей его наложит повсеместное запрещение” [4, спр. 790, арк. 48]. В жовтні 1864 р. відбувся військовий польовий суд над поміщиком Уманського повіту Федором Степановичем Єловицьким, що володів селами Синиця, Осітна та Кузьмина Гребля, і за участь у польському повстанні на його майно був накладений секвестр [4, спр. 789, арк. 107]. Громадянина м. Умані Івана Ієронімовича Дворжанського [4, спр. 789, арк. 112] та дворянина Умані Франца Антоновича Левицького [4, спр. 789, арк. 128] було знайдено і поза межами Уманського повіту і на їх майно в жовтні 1864 р. накладено секвестр.

Репресії проти учасників повстання 1863 року продовжувалися і в 1866 році. Серед указів губернського правління про конфіскацію майна учасників польського повстання і про зняття арештів з майна виправданих поляків є рішення про засудження поміщика уманського повіту Генріха Хоментовського. Його звинуватили у належності до повстанців, але так як він був

сліпий від народження, то його покарання було зведене до конфіскації майна [4, спр. 882, арк. 66]. Але були й такі, що звинувачувались безпідставно і в ході слідства звільнялись від переслідувань. Так, ксьондз уманського костьолу Карл Закусило підозрювався в політичній неблагонадійності, але в січні 1866 р. був звільнений з-під слідства [4, спр. 882, арк. 128].

На політичну благонадійність перевірялися всі поляки, що обіймали посади в державному апараті. Ще в ході повстання перевірялися анкетні дані державних чиновників, поляків за національністю. Так, за даними на 20 квітня 1864 року в Списках чиновників уманського повітового і міського управління та уманського повітового поліцейського управління серед 46 чиновників – 11 були поляками, що складало 23,9%. Поляками за національністю були секретар поліцейського управління, колезький секретар Владислав Василевський, 2-й столоначальник, губернський секретар Віктор Кринський, повітовий казначей, колезький асесор Іван Балицький, секретар міської думи, губернський секретар Гавріта Костецький, письменник канцелярії повітового предводителя дворянства, губернський секретар Норберт Філіповський та інші. Неблагонадійними виявилися повітовий суддя, колезький асесор Іван Коханський і засідатель, колезький асесор Іван Філіповський, за що і були увільнені від вказаних посад [3, спр. 1, арк. 1-9]. Політична благонадійність та відношення до Січневого 1863 року польського повстання були основним критерієм у ставленні російської влади до польського населення краю у другій половині XIX століття. Російський царизм вже в ході придушення повстання активізував політику русифікації. Вона була спрямована не проти поляків взагалі, а проти більш серйозної небезпеки – феодально-аристократичних ідей і намагань, від яких не відмовилися польські поміщики. Політика русифікації практично зводилася до збільшення прошарку лояльних, проросійськи орієнтованих дворян та поміщиків [5, 111, 144].

Саме в другій половині XIX ст. найбільш видимою була тенденція до обрусіння поляків-землевласників Уманського повіту. За словами Даніеля Бовуа, “соціальну та економічну вагу поляків в Україні найкраще, без сумніву, засвідчить обсяг їхніх земельних володінь. Встановивши це, можна пояснити, чому царська влада вбачала шлях до русифікації України передовсім через зменшення ролі поляків. Російська влада до 1917 р. намагалася насадити верховенство землевласників-великоросів у губерніях, приєднаних у 1792-1795 рр., асиміляція яких імперією завжди викликала проблеми” [2, 21]. Додамо ще й те, що впродовж другої половини XIX ст. збільшувалась кількість зрусифікованих польських поміщиків.

На середину XIX ст. завершився поділ магнатерії Потоцьких на Уманщині: маєтності отримали спадкоємці, які різними шляхами уможливили проникнення російського елементу в землеволодіння Уманського повіту. Це і укладення шлюбів нащадків Станіслава Потоцького з вихідцями з російських родин, і купівля-продаж земельної власності російським дворянством та перехід до російських власників помість, конфіскованих у причетних до польських повстань. Якщо в першій половині XIX століття відбулось дрібнення маєтностей Потоцького і нові польські землевласники володіли, як правило, одним-двома селами, то зовсім іншим виглядало помісне землеволодіння в другій половині століття. Так, на середину століття з 75 землевласників Уманського повіту 59 були католиками і мали у володінні по одному селу. Виключення складали лише графиня Ольга Станіславівна Шувалова (Потоцька), що володіла селами Тальнівського ключа, Федір Степанович Словицький, якому належали три села, Флоріан Костянтинович Словецький, що володів двома селами і однією “деревнею” та Станіслав Генріхович Тишкевич, який мав у власності два села [8, 339-376].

До кінця століття відбулось збільшення помісних володінь і утвердження власності зросійщених польських поміщиків або росіян. За даними на 1990 рік серед 81 поміщика Уманського повіту, що володіли 133 селами, окрім поляків були і нові землевласники. Це і княгиня Святополк-Четвертинська Марія Володимирівна (9 сіл і 2 “деревні”), і граф Шувалов Павло Петрович, що від імені дружини управляв Тальнівським ключем, та його брат Андрій Петрович (с. Текуча), і барон Микола Йосипович Корф (3 села) і барони Мейсндорф Марія Василівна та Федір Єгорович (2 села і “деревня”), і колезький радник, Федотов Олександр Сергійович (с. Березівка), і полковник Баскаков Веніамін Іванович (с. Багва), і професор Чернов Василь Єгорович (с. Верхнячка), і селянин Костенко Вукол Миронович (с. Зелений Ріг, “деревня” Костянтинівка), і купець Флемінг Федір Готлібович (с. Росоховатець) [1, 1549-1674]. Що стосується землевласників-поляків, то вони отримали російське дворянство і були проросійської орієнтації. Адже російська політика стосовно польського елементу була майже безальтернативною: або поповнити ряди декласованої шляхти, або ввійти до дворянського стану. І тому на кінець XIX століття крупні землевласники повіту, були люди польської національності, належали до дворянського стану. Це і Журавський Євгеній Маркельевич (3 села, 1 “деревня”, 1 ферма), і Липківські Венедикт Генріхович та Катерина Серафимівна (2 села, і 1 ферма), і титулярний радник, губернський секретар Русецький Домі-

нік Якович (3 села і ферма), і Чарковський Йосип Алоїзівич (2 села) та інші [1, 1549-1674]. Таким чином, до кінця XIX століття остаточно визначився характер помісного землеволодіння в Уманському повіті: крупними землевласниками стали або росіяни, або зрусифіковані поляки.

Загальне уявлення про польську меншину Уманського повіту другої половини XIX століття складають дані першого загального перепису населення Російської держави, що був проведений 28 січня 1897 року. За офіційними опублікованими даними Уманський повіт був одним з густонаселених повітів Київської губернії. Якщо в цілому по губернії густота населення була 79,7 душ на квадратну версту, то по Уманському повіту ця цифра складала 84,98 душ [7, IV]. В цілому ж, в повіті проживало 320744 особи, з яких 31016 душ мешкало у повітовому центрі. Місто

Умань було третім в губернії після Києва і Бердичева, за кількістю населення. Всі інші повітові центри (за виключенням Черкас) мали менше, ніж 20 тис. жителів. За кількістю населення Уманський повіт займав друге місце в губернії після Київського і третє місце за величиною площі після Радомишльського та Київського повітів.

Під час проведення перепису національність визначалася на основі результатів опитування про рідну мову та віросповідання. Звісно, отримані результати не можна вважати абсолютно точними, але вони допомагають скласти уявлення про польську меншину Уманського повіту. Для обрахування кількості польського населення наведемо такі дані:

Таблиця 1

Польське населення за рідною мовою та віросповіданням	Польське населення повіту						
	Всього	По Уманському повіту			По м. Умані		
		всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.
Римо-католики	2688	1808	905	903	880	466	414
Православні та єдиновірці	80	53	12	41	27	15	12
Протестанти	15	7	4	3	8	3	5
Інші	3	-	-	-	3	-	3
Всього	2786	1868	921	947	918	484	434

Як видно з таблиці, 2688 осіб, що назвали рідною мовою польську, були римо-католиками. 80 осіб з рідною польською мовою були православними та єдиновірцями. А може навпаки, православні від народження спольщилися і визнавали польську мову рідною. І 15 осіб поляків були протестантами. Поєднання цих двох критеріїв визначення національності (рідна мова та віросповідання) дало підстави для визначення

загальної кількості польської меншини – 2786 осіб. Це четверта за кількістю національність (після українців, євреїв та росіян), що проживала в Уманському повіті. В процентному відношенні до всього населення повіту польська меншина складала 0,86%.

Матеріали перепису дають можливість визначити класово-становий поділ польського населення.

Таблиця 2

Класово-Становий поділ польського населення								
№ п/п	Класи та стани тогочасного суспільства	Разом	По Уманському пов. (без міста)			По місту Умані		
			чол.	жін.	всього	чол.	жін.	всього
1	Дворяни потомствени та їхні сім'ї	910	232	267	499	216	195	411
2	Дворяни "личные", чиновники не з дворян і їхні сім'ї	168	30	58	88	40	40	80
3	Духовенство	3	-	1	1	2	-	2
4	Потомствени та "личные" почесні громадяни та їхні сім'ї	23	8	12	20	1	2	3
5	Купці та їхні сім'ї	10	3	1	4	2	4	6
6	Міщани	980	358	350	708	148	124	272
7	Селяни	525	232	211	443	46	36	82
8	Не вказали стану	12	4	6	10	1	1	2
9	Іноземні піддані	155	51	44	95	30	30	60
	Всього	2786						

Як підтверджують цифри, 1078 осіб належали до дворянського стану, що становило 38,6% від загальної кількості польського населення Уманщини. Почесні громадяни та купці склали всього 1,1%. 31,1% польського населення проживало в містах і містечках повіту і складало стан міщан. 5,5% польського населення були поземними підданими. Якщо ж узагальнити

здійснені підрахунки, то виявляється, що 80,7% польського населення повіту відносилась до привілейованої частини тогочасного суспільства і тільки 18,8% від загальної кількості польської меншини належали до селян.

Що стосується рівня освіченості польського населення повіту, то вони подані в табл. 4:

Таблиця 4

Рівень освіченості населення

№ п/п	Вікові групи	Разом	В тому числі:							
			З них		Грамотних російською		Грамотних іншими мовами		Отримали освіту вище початкової	
			чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
1	Діти до року	51	2	19	-	-	-	-	-	-
2	1-9 років	486	241	245	43	39	2	3	7	1
3	10-19 років	554	310	244	133	166	1	23	137	5
4	20-29 років	455	216	239	120	158	3	26	50	21
5	30-39 років	408	207	201	122	136	4	18	64	12
6	40-49 років	318	145	173	74	117	6	19	46	6
7	50-59 років	250	117	133	63	81	6	19	34	1
8	60 і більше років	264	139	125	70	73	12	23	36	5
	Всього	2786	1407	1379	625	770	34	131	374	51

З даних таблиці видно, що найчисельнішими були вікові групи 10-19 і 1-9 років. Діти від 1 до 19 років склали 37,3% польського населення. Молодь 20-29 років складала 16,3%, 30-39 років – 14,6% від усього населення. Зріле населення 40-59 років становило 20,3%, а частка шестидесятилітніх і старших була 9,4%. Отож стосовно віку підсумовано, що польську меншину Уманського повіту в другій половині XIX століття складало молоде населення (55,4% молоді проти 44,5% людей 40-60 років). В умовах жорстокої політики асиміляції, що проводив російський уряд відносно національних меншин, польська молодь отримувала російськомовну освіту. Якщо порівняти загальну кількість грамотних російською та іншими мовами, то співвідношення виглядає як 8 до 1, або в процентному відношенні 50% проти 5,9%. Відносно грамотних російською мовою, то майже однаково представлене чоловіче і жіноче населення, а ось щодо грамотних іншими мовами, то співвідношення між чоловічою статтю і жіночою виглядає як 20,6% проти 79,3%. Більшість грамотних іншими мовами становили жінки, які, ймовірно, отримували таку освіту не в державних навчальних закладах, а в домашніх умовах та приватних пансіонатах. Таким чином, наведені цифри підтверджують, що польське населення Уманського повіту в переважній більшості було грамотним – з 2786 осіб 1985 отримали освіту. Це складало 71,2%. Воно й зрозуміло, бо як вже

було відмічено вище, більшість польського населення повіту відносилась до привілейованої частини суспільства.

Таким чином, в другій половині XIX століття польську національну меншину Уманського повіту склали близько трьох тисяч осіб. Більше третини з них були дворянами і володіли великими земельними угіддями. Близько тисячі осіб були міщанами і тільки півтисячі поляків належали до селянського стану. В переважній більшості (71,2%) польське населення повіту було грамотним, хоча і здобувало освіту в російськомовній системі освіти. Політика російського імперського уряду стосовно поляків, як і інших національних меншин приєднаних територій, зводилась до насильницької асиміляції та зросійщення. Особливо активне нівелювання ролі польського дворянства в житті регіону спостерігалось після придушення царизмом польського повстання 1863 р. Саме в другій половині XIX століття імперська влада, здійснивши низку репресивних актів проти прогресивно настроєних поляків, завершила процес свого утвердження в приєднаних до Росії територіях. Однак польська національна меншина Уманського повіту залишалась чисельною і життєздатною соціальною спільнотою. Вона була четвертою за чисельністю серед більш як двадцяти національностей Уманського повіту.

1. Алфавитный указатель населенных пунктов, вошедших в настоящий список. – Б. м., 1900. – Т. 2.

2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. – К., 1998.
3. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 701. – Оп. 1.
4. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1.
5. Картовцов Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном Крае. – К., 1877.
6. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ ст.) / С.Ю.Монке, А.І. Петренко, Т.В. Кузнець та інші. – К., 2001.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел под редакцией Н.А.Тройницкого. – Т.ХІІ. Киевская губерния. – 1905.
8. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864.

Нестеренко В.А.

Німецькі національні ради Південно-Східної Волині в 1920-1930-ті роки

В останні роки у вітчизняній історичній науці з'явилося чимало змістовних робіт, що розкривають господарське, політичне, культурно-освітнє становище німецького населення Волині у період з середини ХІХ ст. до першої світової війни. Особливо слід відмітити ґрунтовні дослідження В.В. Надольської, М.П. Костюка, М.В. Бармака [1; 6; 8]. Не залишились поза увагою сучасних дослідників і проблеми історії німецької етнопонаціональної спільноти Радянської України у міжвоєнний період. Дана тематика висвітлена в монографіях та статтях І.М. Кулинич, Н.В. Кривця, Б.В. Чирка та інших істориків, які дослідили різні аспекти життя та діяльності німецького населення Волині у міжвоєнний період [7; 12]. Багато матеріалів про становище німецької громади УСРР містить збірник документів „Німці в Україні” (К., 1994) та інші джерелознавчі видання. Разом з тим зазначимо, що окремої наукової розвідки про історію німецького населення Південно-Східної Волині ще немає. Дана стаття є розширеним і доповненим варіантом нашої попередньої роботи „Німці Шепетівської округи (20-30-ті роки ХХ ст.)”, що була опублікована у матеріалах історико-краєзнавчої конференції „Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997)”.

За даними першого радянського перепису населення 1920 р. у Волинській губернії проживало понад 41 тис. німців [11, спр. 334, арк. 1]. На нашу думку, ці показники є дещо заниженими, оскільки в умовах військових дій перепис не міг охопити всіх німців регіону. У наступні кілька місяців, як свідчать радянські джерела, чисельність німецького населення на Волині вросло майже до 150 тис. Насамперед за рахунок переселенців із Саратовської та Самарської губерній, в яких в цей час лютував страшний голод. Щоправда, на Волині мешканці Поволжжя затримались ненадовго і вже восени 1922 р. більшість з них повернулася назад для проведення посівних польових робіт [11, спр. 1522, арк. 1].

Згідно з наступним всесоюзним переписом 1926 р., в УСРР проживало 393294 німців, що

становило 1,3% всіх мешканців республіки. Більшість з них була сконцентрована у Південній та Східній Україні, а на Правобережжі в цей час німців було 13770, причому більша їх частина мешкала у волинському регіоні. Зокрема, у Шепетівському окрузі проживало 3902 німця. Вони розмовляли між собою своєю рідною мовою, відзначались високою у порівнянні з іншими етносами Волині грамотністю. Німецьке населення зосереджувалося передусім у селах, його питома вага у містах та містечках була незначною. Так, у 1926 р. у Шепетівці німці становили лише 0,13% від всіх мешканців міста, Славуті – 0,53%, Заславі – 0,16% і т.д. [9, 5-11].

Радянський уряд з самого початку велику увагу приділяв організації радянської та партійної роботи серед німців Волині з метою залучення їх на бік радянської влади. Так, 25 жовтня 1922 р. ВУЦВК запропонував Волинському губвиконкому створити спеціальний підділділ національних меншин у складі єврейської, німецької та польської секцій, які повинні були організувати радянську пропагандистську роботу серед етнопонаціональних спільнот губернії [11, спр. 1519, арк. 20].

У 1923 р., коли українським радянським керівництвом було взято курс на так звану „коренізацію” державного і адміністративного апарату, розпочався процес створення німецьких національних рад поряд з польськими, чеськими територіальними органами самоуправління. При їх організації приймалися до уваги побажання населення, економічні чинники, віддаленість того чи іншого села від центру сільради тощо. Спочатку для створення національної ради встановлювалась обов'язкова норма – 1000 чоловік, але 20 жовтня 1924 р. Волинська губернська адміністративно-територіальна комісія на своєму засіданні скоротила її до 500. Факти свідчать, що німецьке населення Волині проявляло, порівнюючи з іншими етносами, особливо велике бажання створити свої національні сільські ради. Не випадково у циркулярі Волинського губвиконкому до Шепетівського окружного